

Paul Klee (1879-1940) over Engelen

'Een student van de kunsten moet meer zijn dan een geraffineerde camera, geoefend in het vastleggen van het oppervlak van het object. Hij moet beseffen dat hij een kind van deze aarde is; maar ook een kind van het universum, nakomeling van een ster te midden van de sterren.'

Inleiding

Bestaat er een bovenzinnelijke wereld? Is kunst een vorm van kennis die ons daar meer over kan vertellen? Deze vraag kwam bij me op naar aanleiding van de vraag een lezing te verzorgen voor de conferentie Kunst-Zinnig voor PABO studenten van Windesheim op 7 maart 2012.

In het Cobra museum in Amstelveen bevindt zich op dit moment een collectie tekeningen en schilderijen van de Zwitserse kunstenaar Paul Klee. Klee is een interessante bron als het gaat om deze onbekende werelden. Klee zei eens over zijn eigen relatie tot deze wereld:

*'Hier beneden ben ik niet te vatten,
niet begrijpbaar.
Ik woon immers bij de doden
en bij hen die nog niet geboren zijn.'*

Woorden die ook op zijn grafsteen in Bern staan.

De manier waarop ik te werk ga is een methodiek genaamd Art Based Learning. Het is tegelijk eenvoudige en complexe werkwijze. Het is een manier waar je mee kan werken met kinderen, met studenten en met professionals en die uitgaat van een dialoog tussen kunstwerk en toeschouwer. Je begint bij een actuele en persoonlijke vraag. In dit geval die over de transcendenten werelden. Iets dat je 'hier en nu' bezighoudt. Je kiest vervolgens een kunstwerk en beschouwt dat als een sprekend object. Het object vertelt. Het is de taak van de toeschouwer te luisteren, het werk te laten spreken. Het is alsof het object zich uitspreekt voor een camera, zonder dat je gaat interveniëren.

Art Based Learning brengt de toeschouwer in 'de mogelijke werelden'. We komen los van het kunstobject en creëren iets nieuws. Om dit gebied van de verbeelding te kunnen betreden is het van belang de techniek toe te passen van 'willing suspension of disbelief' (Coleridge). De techniek om voor even je ongeloof opzij te zetten dat zegt dat wat het beeld te vertellen heeft, 'onwaar is'. Eenmaal binnengetreden is het alsof je leeft in een film. De ervaringen die je opdoet geven je de gelegenheid om vervolgens te komen tot een proces van betekenisgeving.

De Engel van de Sterren

Afbeelding Paul Klee. Engel vom Stern (1939)

Het was een doordeweekse dag en niet druk in het museum. Ik ging naar binnen. Ik bleef staan op een wonderlijke plek: bij een afbeelding van een engel met de titel *Engel vom Stern (1939)*. Het is een tekening van Klee die hij - een jaar voor hij aan de pijnlijke ziekte

sclerodermie overleed - maakte. De engel maakt deel uit van een reeks van 30 soortgelijke afbeeldingen. Sommige van die engelen zijn verdrietig verslagen. De vleugels hangen naar beneden. Sommige zijn rond en onvolgroeid, zoals *Engel im Kindergarten* (1939).

De toeschouwer die het kan opbrengen om de tijd te nemen voor de *Engel van de Sterren* kan veel leren over mogelijke werelden. Kunst is kennis. De engel openbaart zich. Hij komt uit de lijst. Het begint met wat lijnen om vervolgens een verbeeldingswereld op te roepen met een ongekende betekenis. Een proces van 'artistic research' waarbij het verhaal van de ander zich kan omvormen tot een eigen verhaal.

De engel bevindt zich recht voor de toeschouwer. Het hoofd is gebogen, alsof hij moeite moet doen, dwars moet kijken, om je als mens in je werkelijke gedaante te zien. Een vleugel is omhoog gericht als een teken om stil te staan en naar het hogere te kijken. Een vleugel is omlaag gericht als een teken dat je niet verder kan; een oproep te kijken waar je staat. De verticale bewegingslijn wordt versterkt door de stand van de ogen, waarvan een naar boven en een naar beneden wijst.

De omgeving is stil. Het lijmwerk waarmee het papier is bewerkt weerspiegelt het idee van de wolken. Het vel is grotendeels wit. De ster bovenaan het vel is het vertrekpunt en tegelijk het hoogste punt van de afbeelding. Er is sprake van rust maar ook van beweging. De pose wijst op stilstand. De voeten wijzen naar opzij. Blijkbaar beweegt de engel zich ook horizontaal in de tijd.

De ladder van de andere kant

Klee tekent de wereld van de engelen als een mogelijke wereld 'tussen' hemel en aarde. De dialoog met het kunstwerk roept een wereld op van een bode der goden. Het is het verhaal zoals dat ook wordt verbeeld in Jacobs Ladder (Genesis). Jacob de aartsvader van het joodse volk, zoon van Isaak is tweede geborene en ijvert voor het stamvaderschap en komt daarin in strijd met zijn broer Esau. Nadat hij, verkleed als Esau, aan zijn oude vader de zegen heeft ontfutseld moet hij vluchten voor de woedende Esau. Op zijn vlucht ziet hij een visioen van een ladder. De ladder verbindt de hemel en aarde, waar engelen opklimmen en afdalen.

De wereld tussen hemel en aarde, als de wereld van engelachtige gestalten komen we niet alleen tegen in de *Thora* maar in alle religies. Engelen verschijnen in teksten op belangrijke momenten dat er iets moet gebeuren. Ze verschijnen op momenten van grensovergangen als de bode van de goden. De Egyptisch Horus bevindt zich op de schouder van de farao bij zijn tocht in het dodenrijk. Hermes is de gevleugelde boden der goden, zoon van Zeus, in de klassieke mythologie. Bij de geboorte van Khrishna zijn, net als bij de geboorte van Jezus, engelen aanwezig. Mohamed schrijft de Koran ingefluisterd door Gabriel (Jibril).

In de *Thora* wordt Jacob ook nog later in verband gebracht met de engel. Jacob, op weg naar Kanaan, houdt halt voordat hij het beloofde land binnentrekt. Zijn mensen gaan vooruit. Hij blijft wachten bij de rivier. Een vreemdeling verschijnt. Jacob en de vreemdeling raken in gevecht. Het gevecht duurt een nacht lang. Als Jacob overwint vraagt hij aan zijn tegenstander, die een engel blijkt te zijn, hem te zegenen. Hier ontvangt Jacob zijn nieuwe naam, Israel, strijder gods. Hier toont de engel zich in een andere gedaante.

De Engel als Helper

Een oerbeeld tekent zich af. De onderdompeling in een onbekende wereld heeft een dialoog op gang gebracht met de engel. De metafoor van de engel is de de helper van de andere kant. Het mensenleven is een proces van transformatie: geboorte, inwijding en dood. De engel die verschijnt bij iedere grenservaringen, niet alleen als het gaat om leven en dood, maar in feite op elk moment waarin creatie, als kracht van transformatie, aan de orde is. De engel verschijnt als wachter, gesprekspartner en wegwijzer.

Filosofen leren ons dat de bovenzinnelijke wereld ook een menselijke vorm kan hebben . In de humanistische traditie krijgt de engel de vorm van de ander. Emmanuel Levinas spreekt over het goddelijk gelaat van de ander. Hij leert ons dat de engel niet alleen een verticaal principe (tussen hemel en aarde), maar ook het horizontaal principe (tussen ik en de ander) is. De ladder wordt een brug.

Het zijn de medemensen die zich als engelen van je af en naar je toe bewegen. Kinderen, vrienden, collega's, ze staan ons als helpers terzijde. Het is zaak het vermogen te ontwikkelen om dat te leren herkennen en erkennen.

*Jeroen Lutters, Windesheim, maart 2012
Lector Inhoud en Didactiek van de Kunstvakken*

Citaten Paul Klee

'Kunst geeft niet zichtbare weer, maar maakt zichtbaar'

'Door aanschouwing van de optisch fysische verschijningsvorm komt het individu tot intuïtieve conclusies over de innerlijke substantie'

'Wat ik wil laten zien in mijn werk is het idee wat zich verbergt achter de zogenaamde werkelijkheid. Ik zoek naar de brug die het zichtbare verbind met het onzichtbare'

Uitwerking van de lezing gehouden voor pabo-studenten op 7 maart 2012 op Windesheim over de relatie tussen kunst en levensbeschouwing. Een essay over Paul Klee's Engel vom Sterren (1939), te zien tot 22 april in het Cobra Museum in Amstelveen.